

СХІДНА ВОЛИНЬ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОГО РУХУ 1940-Х РОКІВ

З причин історично сформованої традиційної усталеності, населення Волині тривалий час перебувало у сфері єдиного державно-політичного простору Російської імперії. Однак, інтегруючим чинником волинського суспільства виступали не тільки політичні інституції, але й мовно-культурна, духовна, релігійна спорідненість, наявність «спільного міфологічно-символічного набору - міфотвору»[1, с.29], котрі, як відомо, є достатньо консервативними і тому складають основу ментальної матриці етносу. В силу низки обставин у міжвоєнний період Волинь була розділена між двома державами – Польщею і Радянським Союзом. Наслідки двадцятирічного перебування по різні сторони кордону особливо яскраво проявилися в період Другої світової війни. Тоді територія Житомирщини стала однією зі складових партизанського краю і була місцем дислокації значних сил радянських партизанських загонів, тоді як Західна Волинь - епіцентром розгортання національного руху Опору та створення Української повстанської армії. Виникає питання: «Які чинники вплинули на масштабність поширення та підтримки ідей українського національно-визвольного руху в соціосередовищі Волині»?

Сучасні науковці на підставі значного масиву архівних документів, наративних джерел спростовують більшовицько-радянську міфологему-кліше про повну відсутність соціальної підтримки «українсько-німецьких буржуазних націоналістів» поза межами західних областей України. Їх дослідження дають підстави стверджувати, що, зокрема, «Житомирщина в період Другої світової війни була важливим центром діяльності українського самостійницького руху, ... що було б не можливим без його масової підтримки місцевим населенням»[2, с.7-8]. І хоча «в цілому діяльність ОУН і УПА на Житомирщині не набула широкого розмаху, проте мала підтримку з боку частини місцевого населення»[3]. За висновками дослідниці В.Жилюк, уже «влітку 1941 року членам похідних груп обох течій ОУН вдалося розбудувати мережу своїх організацій, головним чином в центральних та південних районах області[3]. Зокрема, ОУН(б) тією чи іншою мірою контролювала сім районів - Довбишський, Червоноармійський, Дзержинський, Миропільський, Чуднівський, Любарський та Баранівський [4, арк. 66-68]. Загалом же, в 1941-1943 роках на території Житомирщини діяли: 1 обласний, 4 окружних: Бердичівський, Житомирський, Червоноармійський, Попільнянський, 1 надрайонний - Олевський, 24 районних, 18 підрайонних проводів і 24 низові ланки ОУН [5]. Опосередкованим доказом наявності широкої мережі ОУН у цьому регіоні є той факт, що після визволення області від німецьких окупантів і відновлення тут радянської влади, органам державної безпеки потрібно було ще кілька років, аби ліквідувати усі осередки націоналістичного підпілля, створені впродовж 1941-1943 років, а його учасників заарештувати і засудити до різних термінів ув'язнення. Зокрема, за даними 4-го відділу МДЮ УРСР, у 1943-1944 рр. радянськими органами держбезпеки у Житомирській області було ліквідовано 44 підпільні організації ОУН обох спрямувань та арештовано 299 осіб»[6, с.7].

Серед тих, хто на початку 1944 року потрапив у поле зору працівників НКВС, були члени двох підпільних осередків ОУН, які діяли впродовж 1941-1943 років у рамках структурних ланок українського самостійницького руху волинського регіону у Червоноармійському та Володарськ-Волинському районах. У квітні 1944 р їх справи розглядалися на судових засіданнях Воєнного трибуналу військ НКВС

Українського округу у Житомирі. Звинувачуваним інкримінувалися злочини, визначені статтями 54-1 «а» (зрада Батьківщині), № 54-2 (збройне повстання) і 54-11 (участь у контрреволюційній організації) КК УРСР.

З протоколів судових засідань дізнаємося, що центр Червоноармійської районної ОУН під проводом Степана Сірика знаходився у с. Стрибіж, де оунівську станицю очолював бандерівець на ім'я Василь («Шум», «Осколок»)[7, арк.16зв.-17] – «Гребенюк Василь Олександрович, 1922 року народження, із селян-куркулів, репресований органами НКВС в 1938 р., безпартійний, 5 класів освіти»[9, арк.12]. Поряд з ним на лаві підсудних сиділи ще шестеро осіб, кожен з яких тією чи іншою мірою був залучений до роботи в оунівському підпіллі. Середній вік засуджених складав 22-25 років і тільки двоє були одруженими та мали, відповідно, 34 і 46 років. Показово, що двоє з семи були комсомольцями, а Олександр Стрельченко навіть служив у Червоній армії на посаді заступника політрука. Усі молодші учасники групи (5 осіб) мали 5-7 класів освіти, тобто були очевидними представниками «нового покоління» радянських громадян, вихованих в дусі класової та ідеологічної непримиренності до «ворогів трудового народу» і глибокої вдячності більшовицькій партії та особисто вождю Сталіну за «щасливе дитинство».

Зі слів звинувачених, робота підпільників полягала у «збиранні зброї для УПА, вербуванні земляків до лав ОУН і УПА, організації терору проти партизанів та їх сімей і загалом громадян, співчуваючих радянській владі – службовців НКВС і міліції, працівників радянських органів влади, голів сільрад та колгоспів»[9, арк.15]. Зрозуміло, що судом основний акцент ставився на антирадянській терористичній діяльності підпільників, масштаби якої значно перебільшувалися, бо, на відміну від західних областей України, на Сході, в тому числі – й Житомирщині, вона, якщо й мала місце, то носила локальний, епізодичний характер. Значно більше уваги, особливо в період німецької окупації, оунівці приділяли розгортанню тут пропагандистської роботи у формі «розповсюдження націоналістичної літератури»[9, арк.16], виступів перед односельчанами на теми української історії тощо. Апелювання до спільної для українців історичної минувшини, героїзація національних лідерів – Б.Хмельницького, І.Мазепи, М.Грушевського, С.Петлюри, жертв Базарської трагедії та ін. було виразною ознакою усіх ініційованих оунівцями заходів пропагандистського характеру. Тракткування націоналістами історичних подій принципово відрізнялося від їх радянської версії.

Результатом політико-ідеологічної діяльності українських підпільників став той факт, що «націоналістичні наративи про минуле, які побутували на окупованих територіях стали серйозним конкурентом версії національної пам'яті, сконструйованої радянськими українськими ідеологами та інтелігенцією»[10, с.63]. Як наслідок – незважаючи на тотальний ідеологічний «пресинг» радянської пропагандистської індустрії як засобами слова, так і дії (різноманітні соцзмагання, рухи передовиків тощо), пересічний український селянин в екстремальних умовах воєнного часу виявив здатність ідентифікувати себе не тільки за політичною ознакою - «громадянин СРСР», але й національною – «українець», що спонукало його перейнялася ідеєю боротьби за незалежну українську державу. Усвідомлення цього детермінувало загострення внутрішнього конфлікту – між громадянським обов'язком захищати свою державу і прагненням боротися проти системи, жертвами якої стали, якщо не вони особисто, то їхні родичі. Зовнішнім виявом такого конфлікту став факт одночасного перебування «по обидва боки барикад» членів родини.

Серед групи засуджених виразно виділяється постать Вайтмана Григорія Івановича, безпартійного, малограмотного торговця – єврея[9, арк.12]. «В серпні 1943 р. він зв'язався з групою бандерівців, котрим надавав свою квартиру для явок

і проживання та поставляв ОУН і УПА продукти харчування – цукор, горілку, сіль, тютюн»[9, арк. 24]. Мотивація його вчинку та підпільної діяльності на користь українського повстанського руху абсолютно не вписувалася у змодельований більшовиками образ націоналіста-підпільника – шовіністично налаштованого українця – західника з виразно расистськими переконаннями. З іншого боку, активна співпраця Г.Вайтмана з місцевими активістами-оунівцями є опосередкованим свідченням того, що на теренах Східної Волині ідея побудови незалежної української держави базувалася не тільки на національній, але й економічній компоненті, що сприяло розширенню соціальної основи самостійницького руху, виводило його за рамки моноетнічності.

У лютому 1944 року органами НКВС у Володарськ-Волинському районі було викрито ще одну групу з 11 осіб місцевих активістів націоналістичного підпілля, очолюваного Микитенком Василем Семеновичем. Переважна більшість затриманих проживали у с. Давидівка. За віковою ознакою у цій групі чітко виокремлюється молодь – 5 осіб (18-29 років) і шестеро представників старшого покоління (41-57 років). Усі селянського походження і вирізнялися різним рівнем освіченості. Показово, що четверо з одинадцяти членів групи мали вищу освіту і закінчили свого часу педагогічний, топографічний інститути та комуністичний університет ім. Артема у Харкові.

Василь Микитенко «під час окупації завідував середньою школою с. Давидівка Володар-Волинського району. Михайло Зарічний при німцях виконував функції районного інспектора шкіл»[9, арк.3, 5]. Осередок оунівського підпілля в Давидівці був закладений ще восени 1941 р.

Робота активістів місцевої оунівської організації значною мірою зводилася до популяризації серед місцевого населення, в тому числі й шкільної молоді, ідеї створення незалежної української держави. Зважаючи на специфіку східноволинського регіону, зумовлену тривалим перебуванням його у складі Радянського Союзу, соціальною поліетнічністю, наявністю потенційно значної бази, якщо не палких прихильників, то, принаймні, симпатиків радянської влади (адже практично в кожній сім'ї був хтось, кого мобілізували до лав Червоної армії чи партизанських загонів), агітаційно-пропагандистська робота мала свої особливості. Окрім питань загальнополітичного характеру – боротьба за державну незалежність України, вивчення української історії, героїзація її видатних постатей і т. п., місцеве оунівське підпілля змушене було шукати відповіді на такі «незручні» питання як ставлення до червоноармійців чи радянських партизанів, серед яких була чимала кількість земляків. Власне ця проблема стала однією з найгостріших дилем морально-психологічного характеру, в умови необхідності розв'язання якої були поставлені волинські підпільники.

Ще однією проблемою, відповідь на яку з уст оунівців хотіли почути мешканці волинських сіл, було питання земельної власності. Силою нав'язана більшовиками колгоспна система не встигла міцно вкоренитися у свідомості споконвічного хлібороба і він, у принципі, був готовий прийняти владу, яка гарантувала б йому повернення статусу селянина-власника. Популяризуючи економічну програму бандерівської ОУН, пропагандисти у своїй виступах перед волинянами наголошували, що її основа «полягає в приватній власності на землю з наявністю великих земельних господарств». Підкреслювалося, що «влада в самостійній Україні буде буржуазно-демократична із земельною власністю по 20 га на двір»[9, арк. 6, 5].

Завдяки більшовицькій пропаганді, котра для позначення українського підпілля послуговувалася ідіомами на кшталт «жовто-блакитна банда», «лакеї німецького фашизму», «зрадники України», «зборище буржуазних, дрібнобуржуазних і куркульських елементів» тощо, у свідомості пересічного

волинянина склався негативний образ українського повстанця, тісно пов'язаного родинними узами з колишніми куркулями, «попами», репресованими ворогами радянської влади і т.п.. Аналіз соціального походження засуджених учасників групи повстанців із Володарськ-Волинського району дає підстави для іншого висновку. Так, п'ятеро (45%) з одинадцяти були вихідцями із селян-бідняків, по двоє – із середняків і куркулів, один – син священика. З усієї групи засуджених тільки Григорій Богатирчук був репресований у 1930-1934 році як куркуль, а Михайло Зарічний в 1934 році, після відповідної перевірки, був виключений з лав ВКП(б). Решта, судячи з офіційної інформації, особисто не зазнали утисків з боку влади. Більше того, на відміну від своїх ровесників із Західної Волині, мали змогу отримати середню чи вищу освіту і працювати вчителями, рахівниками, трактористами тощо.

Отже, справедливим буде зазначити, що соціальну основу українського самостійницького руху в східноволинському регіоні складали не лише ті, хто зазнав репресій та переслідувань з боку радянської влади, але й частина селянства, інтелігенції та молоді, народженої та вихованої в умовах більшовицького режиму. Мотивація їх вибору досить складна і неоднозначна. Особливо виразно це засвідчують слова колишнього викладача Галактіонова Костянтина Івановича, який на питання слідчого, як узгоджувалась його викладацька діяльність у радянських закладах з націоналістичними переконаннями, відповів: «У мене сталося ніби роздвоєння мого єства. З одного боку, викладання в радянських школах за радянськими програмами вимагало від мене суворой витримки та дотримання правильної політичної лінії, що я намагався робити, а з іншого боку, я мав націоналістичні погляди та прагнення, які мені завжди вдавалося не виявляти [8, арк.16]». Морально-психологічний стан «роздвоєності єства» є сутнісною ознакою українця, що дало йому можливість зберегти національну автентичність в умовах перманентного тиску агресивного націоналізму колонізаторів.

Література:

1. Ева М.Томпсон. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. – Київ, 2008. – 367 с.
 2. Ковальчук І., Стельникович С. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А.Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. – Житомир: Рута, 2011. – 188 с.
 3. Жилюк В..М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 рр. Монографія. - Рівне: Волинські обереги, 2008. - 308 с.
 4. Держархів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1. спр.2.
 5. Документи свідчать: Довідка Управління СБ України у Житомирській області від 27 липня 1992р. №10/51 // Віче (Житомир). - 1992. - № 3-4, серпень
 6. Пагіря О. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. – 2013. - №1(103). – С.4-9.
 7. Архів Управління Служби безпеки України у Житомирській області (далі - АУСБУ ЖО), спр. 13139 ОФ.
 8. АУ СБУ ЖО, спр. 28839 ФП.
 9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. ф.1, оп.23, спр.928.
- Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ, 2008. – 303 с